

İSTANBUL'DA BİR AĞIR SANAYİ YATIRIMI: ZEYTİNBURNU DEMİR FABRİKASI

MEHMET YILDIRIM*

Sultan II. Mahmud döneminde başlayıp Tanzimat sonrasında devam eden büyük sanayi yatırımlarının temel gerekçelerini; ordu ve bürokrasinin temel ihtiyaçlarını karşılamak, Avrupa mallarına bağımlılıktan kurtulmak ve dışarıya kaynak aktarımını azaltmak¹ şeklinde özetleyebileceğimiz nedenler oluşturmuştur. Bu süreçte faaliyete giren kuruluşlardan en önemlisi, 1843'te yapımına başlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası'dır. Fabrika; sınai, tarım, altyapı ve yeni yapılacak kamu binaları için her nevi demir malzeme temin etmek ve demirci esnafı için işlenmiş demir sağlamak amacıyla tasarlanmıştır. Nihayetinde istenilen sonucu vermese de fabrika kendi döneminde, sermaye ve tesisi açısından ciddi bir yatırım örneğidir.

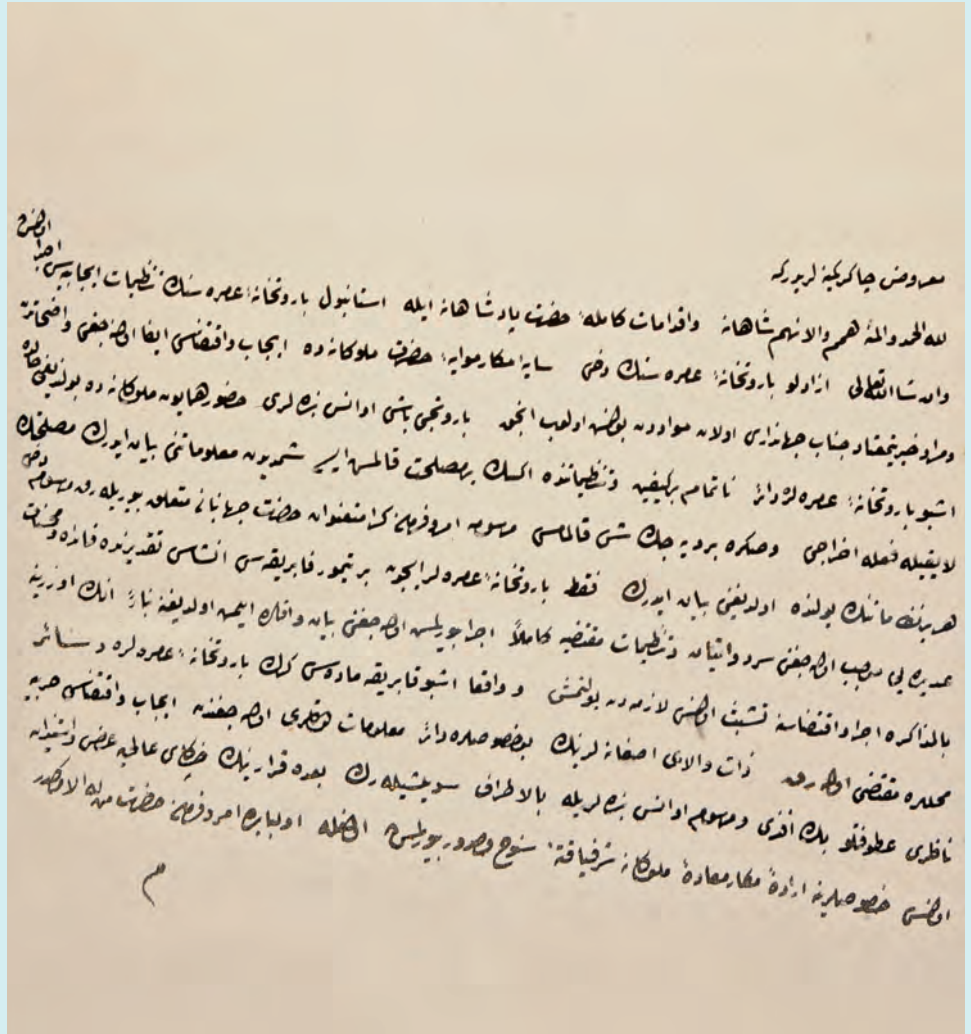
Fabrikanın kuruluşuna, 1827 yılında Tüfenkhane-i Âmire'de tüfek namlularını delmek için bir torna tezgâhı geliştiren² ve barutcubaşı unvanını alan Ohannes Dadyan önyak olmuştu.³ 1835 yılında Sultan II. Mahmud'un emriyle Avrupa'ya uzun bir seyahate çıkan Barutcubaşı Ohannes Dadyan, dönüşünde

* İstanbul Üniversitesi

1 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992.

2 Pars Tuğlacı, Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü, İstanbul 1993, s. 11.

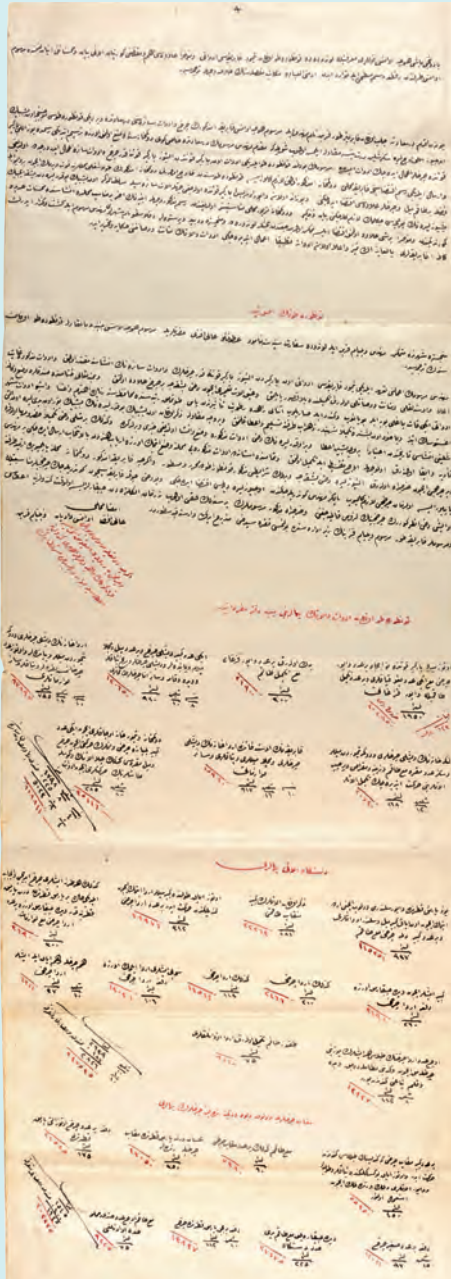
3 BOA, HAT, 587/28872 (29 Z 1252).

1- Barutçubaşı Ohannes'in II. Mahmud'a bir demir fabrikası kurulması için teklifte bulunması (BOA, HH, nr. 587/28872)

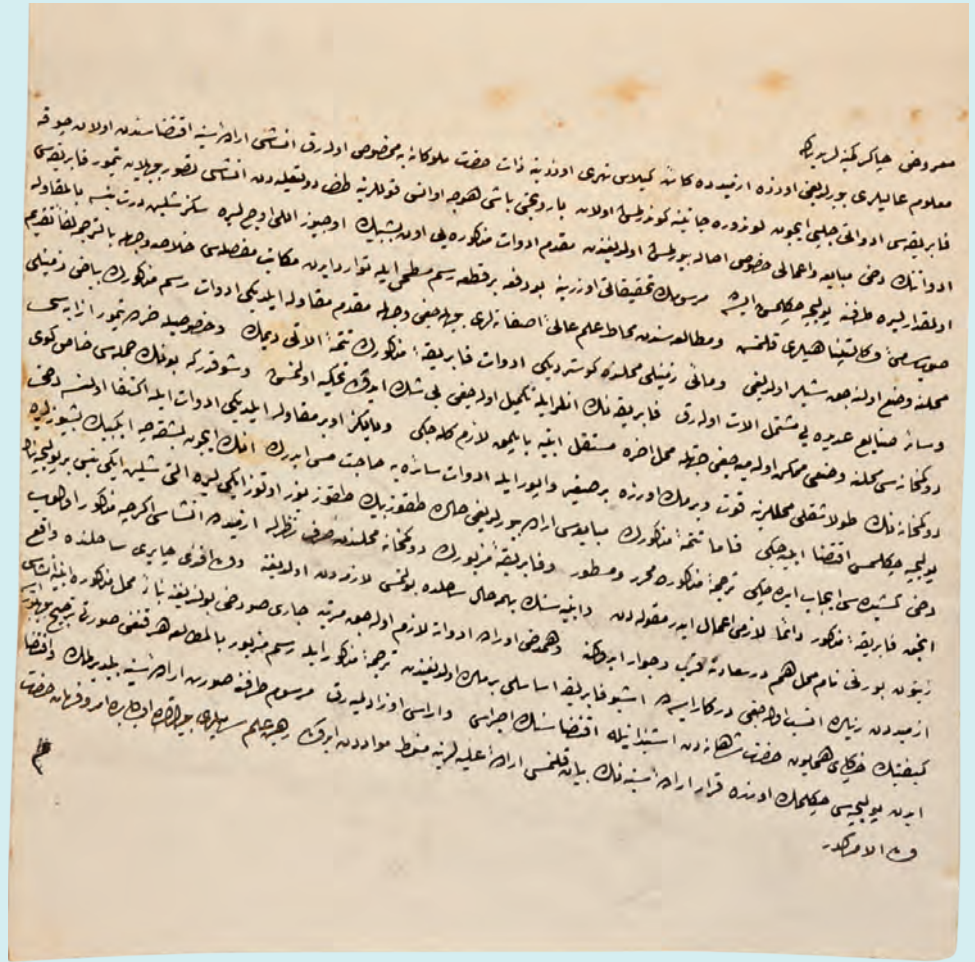
Baruthane bünyesinde bir demir fabrikasının gereğini padişaha arz etmişti. Harbiye nazırının da onay vermesiyle 1837'de, İngiltere'deki bir fabrikatöre işin ihale edilmesi uygun görüldü. Baruthane-i Âmire bünyesinde, numune şeklinde bir küçük demir fabrikası kuruldu. Fabrikanın kuruluş amacı; vapur-ı hümayunların kazan ve edevatının imal ve tamirini Dersaadet'te yapmak ve böylece hem zamandan tasarruf edip hem de dışarıya kaynak aktarımını önlemektir. Kurulan bu fabrika bünyesinde, padişahın iradesiyle 1842 yılında yapımına başlanan zırhlı bir gemi, 1848 yılında padişahın huzurunda denize indirildi.

1842 yılında, padişaha ait İzmit Çuka Fabrikası'na alet ve edevat satın almak için Londra'ya gönderilen Ohannes Dadyan'a yeni ve daha büyük bir demir fabrikası kurmak için de görev verilmişti. İngiltere'de birçok fabrikayı dolaşan Ohannes, daha önceden İngiliz mühendis William Ferrin ile Dersaadet'te fizibilite çalışması yapmıştı. Fabrikayı, Hasköy Dökümhanesi'ne kurmayı planlayarak ayrıntılı bir maliyet cetveli çıkaran İngiliz mühendis Ferrin, daha sonra Hasköy Dökümhanesi'nin bu iş için uygun olmadığını ve ek maliyetlere yol açacağını, ileride ihtiyaç hâlinde yapılacak ek binalara da elverişli

2- Barutçubaşı Ohannes tarafından hazırlanan ve Zeytinburnu Demir Fabrikası için alınması lâzım gelen malzemelerin cins ve fiyatını içeren defterin tercümesinin bir bölümü (BOA, İ.MSM, nr. 24/611)

olmadığını, bu nedenle fabrikanın daha uygun bir yere yapılmasını önerdi. Bunun üzerine Ohannes Dadyan, Londra Elçiliği'nde görevli Ali Efendi ve fabrikatör Ferrin arasında yapılan sözleşme gereği malzeme alımı yapıldı ve fabrikayı kurma işi de bu fabrikatöre ihale edildi. Gerekli teknik elemanlar da İngiltere'den getirildi. Bu sırada fabrikanın kuruluş yerinin de

3- Zeytinburnu Demir Fabrikası için gerekli hazırlıkların yapılmış olmasından dolayı malzemelerin satın alınması ve inşaatın başlaması için lâzım gelen masrafın tesviyesi hakkında tezkere (6 Nisan 1843) (BOA, İ.MSM, nr. 24/611)

henüz netleştirilmediği ve İzmit'te yapılmasının da düşünüldüğü görülmektedir.⁴ Fabrika kuruluş masraflarının Mısır vergisi taksitinden gelecek 20.000 kеше ile yapılması ve taksitin devamlı surette fabrikaya tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı.⁵

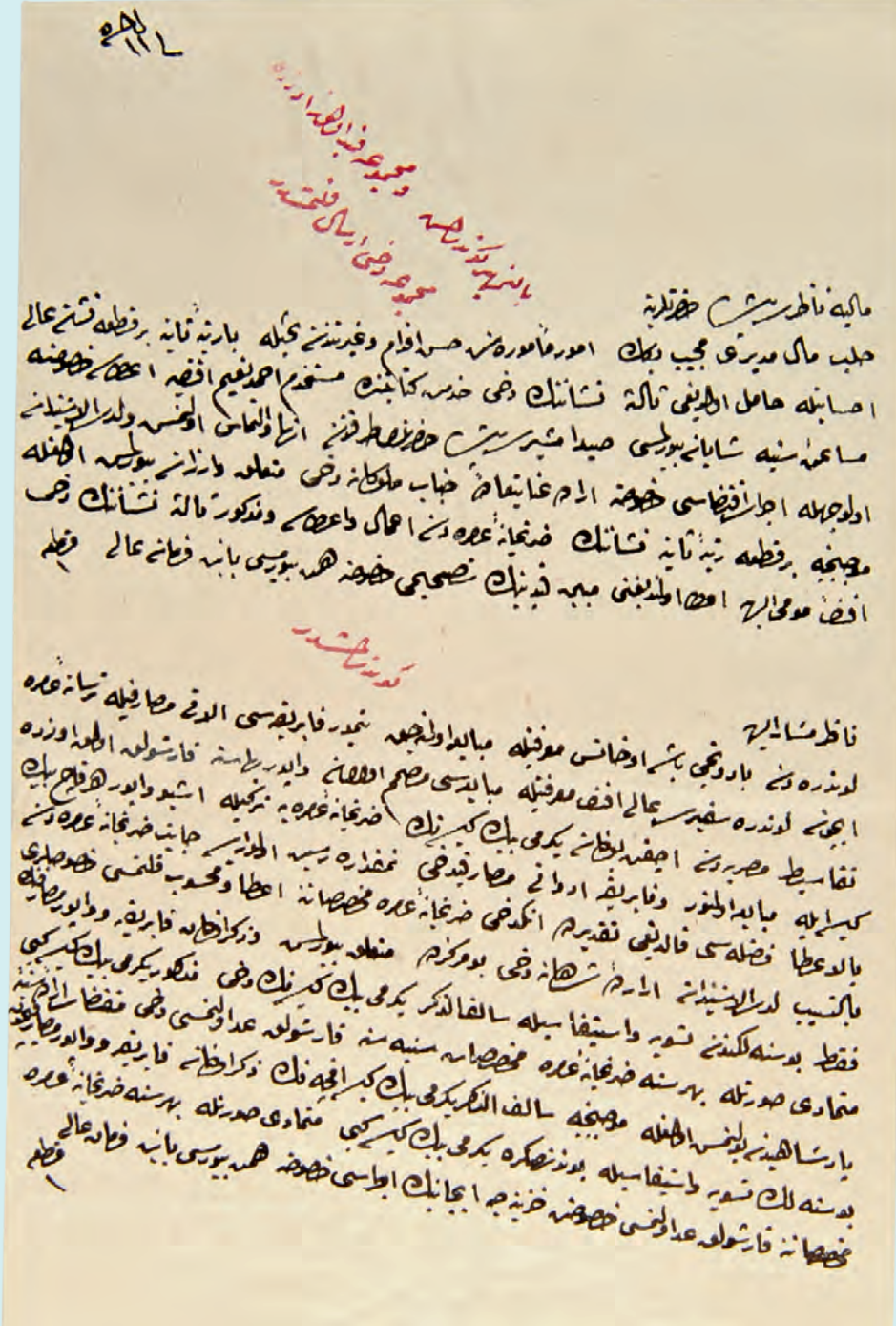
Dersaadet'e dönen Ohannes, Saray-ı Hümayun Kalfabaşısı Karabet Usta ve İngiliz mühendislerle fabrika için uygun bir yer arayışına başladı. Olası yerler için düşünülen Baltalimanı, İstinye Körfezi, Sultaniye ve Beykoz çayırları uygun görülmedi.⁶

Sonunda Beykoz'daki Çubuklu ve Zeytinburnu arasında tercih yapmak durumunda kaldı. Hazırlanan rapora göre Çubuklu, "ayakaltı" olması, işçiler için konaklama yerinin olmaması ve demir madeni kaynağı olan Büyükkada'dan, Zeytinburnu'na kıyasla uzak olması nedeniyle mahsurlu görüldü. Zeytinburnu ise, sahilde bir iskele yapımını gerektirmesi, lodosa açık alan olması ve yapılacak liman alanının 200-300 m'ye kadar çer çöp ile dolu olması nedeniyle dezavantajlı sayılırdı. Fakat suriçine ve Yedikule'ye yakın ve açık tarla olması, amelenin kalabileceği hanların da bulunması ve ham madde taşıma maliyeti açısından Büyükkada'ya daha yakın olmasından

⁴ BOA, İ.MSM, 24/611 (06 Ra 1259).

⁵ BOA, A.MKT, 5/53, (11 L 1258).

⁶ BOA, İ.MSM, 25/652 (29 Ş 1260).

4- Sultan Abdülmecid'in, Demir Fabrikası için Londra'dan alınacak aletler hakkında Maliye nazırına 15 Kasım 1842 tarihli ferman suretleri (BOA, A.MKT, nr. 5/53)

ötürü Zeytinburnu bir derece daha avantajlıydı. Baruthane'ye yakın olması nedeniyle inşaat esnasında Baruthane'den yararlanma düşüncesi de Zeytinburnu'nun tercih edilmesinde etkili olmuştu. Demir madeninin Büyüka'dan, taş kömürünün Karaburun ve Ereğli'den, meşe kömürünün ise Silivri

civarından temini planlanmıştı.⁷ 1843 yılında bina yapımına başlandı. Bu sırada demir fabrikası için gerekli alet, edevat, vapur çark ve kazanları Londra'dan satın alınarak Dolmabahçe'deki Tüfenkhane-i Âmire ambarlarına konulmuştu. Ayrıca

⁷ BOA, İ.SM, 24/612 (29 C 1261).

fabrikayı kuracak mühendisler de Londra'dan getirilmiş ve kendileriyle bir yıllığına sözleşme yapılmıştı.

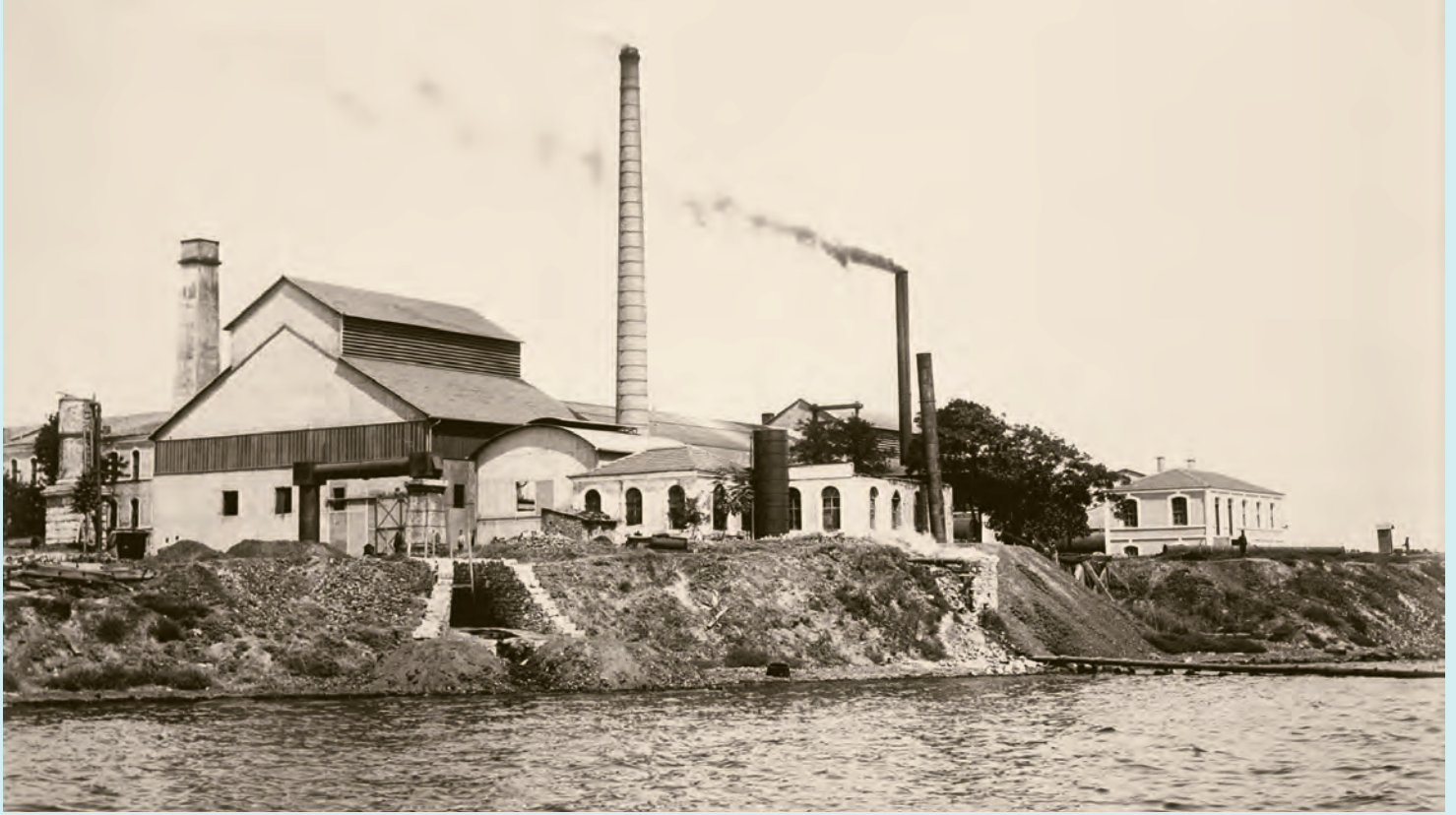
Fabrikanın yapılacağı yer Harbiye nazırının tarlaları olması nedeniyle hazinece istimlak edildi ve karşılığında Baruthane-i Âmire civarındaki Demirkapı'da arazi verilmesi öngörüldü. Fabrika için ilk etapta 700 ile 800 dolayında işçinin iskânına uygun, 5.000 zira büyüklüğünde (dört dönüme yakın) binalar ve mühendisler için ayrı ayrı odalar yapılması planlanmıştı. Fakat Zeytinburnu'nda mevcut hanlar olduğu için bu hanların kullanılması ve işin bu kısımdan tasarruf edilmesi uygun görüldü.

1846 yılından itibaren üretime başlayan fabrikada demir boru, çelik ray, çift pulluğu, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları ile tüfek çakmakları, mızrak başları, top, kılıç, süngü gibi harp aletleri, çeşitli atölye takım ve tezgâhları üretilmekteydi.⁸ Gene bahçe şadırvanında kullanılacak kalıplar ve demir aletler, civata takımları, terazi ve aksamı, değişik tezgâhlar, saray için fener sütunu kalıpları, anahtarlar, karyola ve soba takımları, para kasası ve su tulumbası gibi çok sayıda malzemenin de üretildiği görülmektedir.⁹

Fabrikanın karşılaştığı en ciddi sıkıntı kalifiye iş gücü eksikliğidir. Yurt dışından getirilen usta ve yüzlerce işçinin aylıklarının zamanında ödenememesi de fabrika çalışanları ile idare arasında dönem dönem krize ve iş yavaşlatmaya yol açmıştır. Mühendis ve ustalar İngiliz uyruklu olup ayrıca Avusturyalı ve Prusyalı işçiler de mevcuttu. Çalışan sayısı dönem

⁸ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 89.

⁹ Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989.

5- Zeytinburnu Demir Fabrikası (Yıldız Albümleri)

itibariyle değişmekle beraber, 1849 Nisan-Haziran döneminde 27 memur, 100 Avrupalı usta ve 220 işçi istihdam edilmekteydi.¹⁰ Temmuz-Ekim aylarında ise işçi sayısı 280'e çıkmıştı.

Hazine-i Hassa idaresinde olan fabrika, 1848 yılında Tophane-i Âmir'e devredildi. Hazine-i Hassa'nın 56.445 kese alacağı ise bundan sonra oluşacak kârdan ödenecekti.¹¹ Fabrika Tophane-i Âmir'e devredildikten sonra, daha ziyade askerî mühimmat imalatına ağırlık vermiş ve Tophane-i Âmir'deki top vb. mühimmatın imalatı bu fabrikaya kaydırılmıştır. 1863 yılındaki İstanbul Uluslararası Sergisi'ne fabrika

mamulatından 4 adet top, 3 adet obüs veya havan topu, 50 adet süvari ve piyade tüfeği ve tabanca gönderilmiştir. Ahmed Süreyya Emin Bey, bugün Harbiye Askerî Müzesi'nde sergilenen ilk seri atışlı sahra topunu, 1866-1868 arasında Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda imal etmiştir.

Bununla beraber fabrika, ülkenin sanayi ve altyapı talebine gerekli arzı sağlamaktan uzak kalmıştır. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise, Seraskerliğe bağlı olan fabrikada sadece mil, toplara mahsus çeşitli özellikte dane, çelik şarapnel, halka, kovan gibi harp mühimmatı üretilmekteydi. Azalan bu üretim hacmiyle birlikte fabrika, faaliyetini Cumhuriyet'e kadar sürdürmüştür.

¹⁰ Ömer Karaoğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikasının Kuruluşu", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.

¹¹ BOA, A.MKT, 151/102 (28 C 1264).